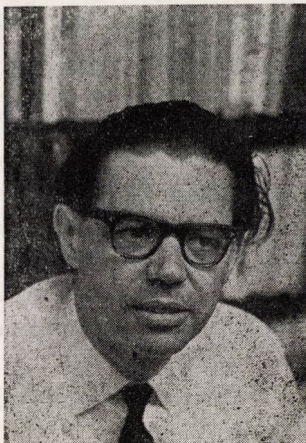

MÓCSY ANDRÁS SZÉKFOGLALÓJA

1974. január 31-én, csütörtökön délután 4 órakor Mócsy András levelező tag „A pannon vezérszerep okai és következményei” címmel akadémiai székfoglalót tartott.

Mátrai László akadémikus, osztályelnök üdvözlő szavai:

Tisztelt Osztályülés, kedves Elvtársak!

Akadémiánk 1973. évi közgyűlése Mócsy Andrást, a történelemtudományok (régészet) doktorát Akadémiánk levelező tagjává választotta.

Személyében a fiatal tudósgeneráció egy tagjával gazdagodott Osztályunk. 1929-ben született Budapesten, 1951-től a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályán dolgozott, majd 1959-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Tanszékére került. 1956 óta kandidátus, 1968-tól a történelemtudományok (régészet) doktora, 1969 óta egyetemi tanár. Több közéleti funkciót lát el és jelentős tudománypolitikai tevékenységet fejt ki. 12 évig volt az MTA Régészeti Bizottságának titkára. Jelenleg a TMB Művészet-történeti—Régészeti—Építészettörténeti Szakbizottságának elnöke, az Ókortudományi Komplex Bizottság társelnöke.

Tudományos munkássága három nagy tárgykörre terjed ki:

Első jelentékeny művében, a *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen* (Bp. 1959) kezdett Magyarország római korával, Pannónia provincia történetével foglalkozni. E témakörben jelentős leletcsoportokat és forrásokat közölt, értékelt; fontos történeti kérdéseket

oldott meg, mint pl. a bennszülött közösségek igazgatása, közjogi helyzete; a katonai territóriumok problémája; a rabszolgotartás alakulása; a pénzforgalom kezdetei; a római—barbár viszony a Duna-mentén stb.

Munkásságának másik nagy területe Moesia Superior tartomány története. E téren elért eredményeit újabb könyvében, a *Gesellschaft und Romanisation von Moesia Superior* (Bp. 1972) tette közzé, amely e tartomány első monográfiája. Itt gazdag anyagon foglalkozott a tartomány őslakosságának törzseivel és társadalmával, a foglalás előtt; a római kor társadalmával, köz-igazgatásával, kultúrájával.

Széles érdeklődése végül kiterjed a Római Birodalom egyes történeti kérdéseire. E kérdések:

- a hódítás feladásának és a külpolitikának problémái;
- a közigazgatási formák egységesedése; átmeneti formák az igazgatásban a hadsereg hatására;
- a hadsereg ellátás, sorozás és a katonák joghelyzetének egyes kérdései;
- a római személynévadás szabályszerűségei a jogállás, etnikum, családjogi viszonyok szerint; a személynév mint történeti forrás (ennek a módszernek kidolgozása).

Ez utóbbi kérdés vizsgálatára során kidolgozta a személynév-kutatás és a felirat-statisztika új módszereit, amely különösképpen alkalmas társadalomtörténeti kérdések megoldására; a nemzetközi kritika is pozitívan ítéli meg ezt a módszert, amelyet mind belföldön, mind külföldön átvettek és alkalmaztak.

Mócsy András tudományos tevékenysége a római történetírás marxista módszereit és eredményeit gazdagítja, a Duna-völgy római kori történetének új szemléletű koncepcióját segít megteremteni. Az az egyszerű adat, hogy az ókortudomány standard kézikönyvében, a Pauly—Wissowa-féle reálenciklopédiában tagtársunk alkotta a Pannónia címszót — az egyszerű bibliográfiai adat tárgyilagos nyelvén azt jelenti, hogy a szakma jelen nemzetközi állása szerint e fontos kérdésben az ő álláspontja a mértékadó. Ismerve azokat az igen mély kapcsolatokat, melyek nem csupán hazánk történetét, hanem az egész emberi műveltséget is az ókori Róma világához, a klasszikus antikvitáshoz fűzik — nagy jelentőségűnek kell nevezni azokat a kutatásokat, melyek e kapcsolatok mélyebb megismerését a konkrét történetiség, a tényleges ókori társadalom jobb megismerése útján, új eredmények felmutatásával viszik előbbre.

Most, midőn tagtársunknak átadom az akadémiai tagságáról szóló oklevelet, ami által akadémiai jogainak teljes birtokába jut — egyetlen feladatomban marad: hogy jó egészséget, munkakedvet és további tudományos sikereket kívánjak neki, amely sikerek a jövőben immár Akadémiánk sikereit is jelenteni fogják.

Mócsy András székfoglalója:

193 tavaszán Pannonia hadserege császárrá kiáltotta ki Septimius Severust és a polgárháborúban megszerezte neki az egyeduralmat; 293 tavaszán négy Duna-vidéki császár életre hívta az első tetrarchiát, amely a Pannoniában székelő Duna-vidéki párt, az illyricianusok egységpolitikáját vitte diadalra. A közben eltelt évszázad az illyricianus politika kialakulásának és győzelmének, Pannonia legnagyobb virágzásának és legsúlyosabb válságának időszaka. A kutatás mind az előbbit — az illyricianusok politikai szereplését — mint az utóbbit — Pannonia sajátos fejlődését — már sok lényeges ponton megvilágította. Kevésbé világos ellenben az összefüggés Pannonia sajátos fejlődése és képviselőinek politikája között, holott fel kell tételeznünk, hogy e politikát alapjában meghatározta Pannonia helyzete és megfordítva: az illyricianusok taktikája visszahatott Pannonia helyzetének alakulására is. Előadásomban ezeknek az összefüggéseknek a felvázolására teszek kísérletet. Az ilyen kísérletek egy-egy ponton áthidalják azt a szakadékot, amely a helytörténeti jellegű, általános összefüggések és rokon jelenségek felismeréséig ritkán eljutó provinciakutatás és a provinciakutatás gazdag részeredményeit áttekinteni nem tudó, azokat fel sem használó császárkori politikatörténet között tátong.

Előadásom első részében az illyricianus párt taktikáját vizsgálom, a második részben megkeresem e taktika helyi gyökereit és Pannonia III. századi fejlődését elemzem e taktika fényében.

Újabb kutatások bebizonyították, hogy Septimius Severust egy udvari összeesküvés juttatta Felső-Pannonia helytartói székébe, hogy onnan tegyen kísérletet a trón birtokbavételére.¹ A severiánus párt választása nem véletlenül esett Pannoniára, amelyet földrajzi helyzete eleve arra rendelt, hogy Itália előtere legyen. Már a 14. évvel kapcsolatban azt olvashatjuk Tacitusnál, hogy „erősebb a germániai sereg, de közelebb van a pannoniai; az Gallia erőforrásaira támaszkodik, ez Itáliát fenyegeti”.² Fél évszázaddal később ez a még mindig gyengébb pannoniai sereg döntő módon avatkozott be a négy császár évének itáliai polgárháborújába, valamivel később pedig Tacitus már azt írhatta volna, hogy „a legerősebb a pannoniai sereg és Itáliához is a legközelebb van”. Ahogyan pedig 14-ben — ismét Tacitus szavait idézve — a germániai sereg arra hivatkozhatott, hogy „az ő kezében van letéve a birodalom sorsa”,³ úgy az I. sz. végén a birodalom sorsa, a pusztaszámbeli fölény miatt is, Pannonia kezébe került, bár egyelőre még csak mint lehetőség. Ez a

¹ G. Alföldy: Bonner Jahrbücher 168 (1968) 112. — A. R. Birley: uo. 169 (1969) 247. — Fitz J.: Alba Regia 10 (1969) 69.

² Tac. Ann. I. 47.

³ Tac. Ann. I. 31.

kulcspozíció fennállt mindaddig, amíg a központi hatalom székhelye Róma volt és az egyeduralom megszerzése Róma birtoklásától függött. Korszakunk végén, nem utolsó sorban épp az illyricumi politika sikere következtében Róma már nem volt a Birodalom központja, de ezzel együtt Pannonia is elveszítette kulcspozícióját.

Ahhoz, hogy Pannonia helytartóját 193-ban egy udvari összeesküvés trónra juttathassa, természetesen Pannonia seregének hangulatával is számolni kellett. Egy néhány évvel korábbi sikertelen államcsínykísérlet csakugyan már Pannóniát szemelte ki katonai bázisául,⁴ ami arra mutat, hogy a dunai sereg hangulatára építeni lehetett egy Commodus-ellenes szervezkedés esetén. Talán azért, mert az iszonyú pusztításokkal járó markomann háborúk után a kormányzat Pannoniában külpolitikai és határvédelmi intézkedésekre szorított, de nem sietett úgy a tartomány segítségére, ahogyan azt Commodus elődei elemi csapások esetén más tartományokban megtették. 193-ban Septimius Severus egy imponálóan fegyelmezett sereg élén vonult be Rómába; ebből a seregből állította fel a szétkergetett praetoriánus gárdát, és ezzel a sereggel vívta meg háborúit minden külső és belső ellenség ellen.

A pannoniai sereg legjobb részeit természetesen nem lehetett volna olyan gyakran elvonni a dunai limesről, ha a Severusok nem ügyeltek volna épp ezért arra, hogy a dunai békét mindenáron fenntartsák. A szomszéd népekkel már Augustus alatt kialakított és voltaképpen csak új népek megjelenésekor megingó szövetségi rendszer alapelve a „ritkán fegyverrel, gyakrabban pénzzel” volt — ismét Tacitus szavai⁵ —, a belpolitikai okokból fenntartott szövetségi rendszer ezért nyilvánvalóan súlyosan terhelte a Birodalom költségvetését. A szövetségi jóviszony fenntartása érdekében Caracalla még olyan megbotránkozást keltő fogásokat is alkalmazott, mint a pannoniai látogatása idején viselt germán ruha és a germán-szölkére festett haj.⁶ Nem véletlen, hogy a helytartói tolmácsokat is épp a Severusok intézményesítették Pannoniában.⁷

Az ereje és közelsége folytán kulcsfontosságú Pannonia megkapta a Severusoktól azt, amire külső biztonsága érdekében szüksége volt, a Severusok pedig eleinte nyomatékkal kifejezésre juttatták, hogy legmegbízhatóbb tartományuk Pannonia. Amikor Septimius Severus utolsó vetélytársa ellen indult, fiát nem Rómában, hanem Pannoniában hagyta hátra,⁸ 202-ben pedig a császári család úgy rendezte meg pannoniai útját, hogy annak kimondottan jubileumi jellege legyen: a kikiáltás tizedszer visszatérő napját a kikiáltás helyén, Carnuntumban töltötte és a Rómába vonulás feltehetően az egykori *expeditio urbica* útvonalát követte úgy, hogy a megérkezés is az egykori ad-

⁴ Herod. I. 9. 1. — Vö.: *Fitz J.*: PWRE Suppl. IX (1962) s. v. Cornelius, Nr. 284.

⁵ Tac. Germ. 42.

⁶ Herod. IV. 7.

⁷ CIL III 10505. 14349^s. — *Barkóczi*: Brigetio 91. sz.

⁸ SHA Sev. 10. 3. — Vö.: ILS 1143.

ventus napjára essen.⁹ Septimius Severus állítólagos intelme fiaihoz — „gazdagítsátok a katonákat, éljetez egyetértésben és semmi mással ne törődjetez”¹⁰ — akkor kapja meg igazi hangsúlyát, ha belegondoljuk ebbe az intelembe a kortársak viszolygását a róma-városi csapatokban szolgáló faragatlan, barbár nyelven beszélő pannoniaiaktól. A pannoniaiak először Frontonál¹¹ emlegetett faragatlansága az Itália és Pannonia közelségét irigységgel emlegető Herodianosnál már az az elbutultság, amely a Severusok uralmáért felelős.¹² A Severusok eleinte elrettentő erőként alkalmazták ezt a félbarbár tömeget,¹³ de az utolsó Severust már kínos helyzetbe hozta erőszakos fellépésük: gondoljunk Cassius Dio consuli beiktatására, amelyet a pannoniai praetoriánusok fenyegetése miatt távollétében tartottak meg.

A központi kormányzat és a pannoniai sereg érdekközösségét nem ilyen epizódok tették kérdésessé. Az illyricianusok új taktikáját a gótok megjelenése váltotta ki, akik az Aldunánál olyan új tényezővé váltak, amely a dunai külpolitika szövetségi rendszerét felborulással fenyegette. A perzsák ellen bevetett dunai csapatok az utolsó Severustól azonnali hazarendelésüket követelték,¹⁴ csakhamar pedig olyan császárt ültettek Maximinus Thrax személyében a trónra, akihez nem pusztán kompromisszum kötötte őket, hanem aki közülük való volt és minden tekintetben képviselőjük lehetett.¹⁵

Illyricum első igazi jelöltje több évre Sirmiumban ütötte fel főhadiszállását, Illyricum természetes központjában és már ekkor „e vidék legnagyobb városában”, mint egy kortárs írta.¹⁶ Thrax dunai háborúi nem Sirmium körzetében zajlottak, a helyválasztásban tehát nem elsődleges hadászati elgondolások voltak irányadók. A Szerémség birtoklása már a scordiscusok számára a balkáni hegemoniát jelentette; Tiberius elsőnek a pannoniai törzsek közül épp őket verte le, és a római uralom első nagyszabású útpítései épp a Szerémség és a Mediterraneum között létesített összeköttetést.¹⁷ Kelet és Nyugat között minden út a Szerémségen át vezetett, Sirmium pedig, mint Illyricum középontja, Thrax után székhelye lett az illyricumi politikát képviselő katonai csoportosulásnak és szülővárosa csaknem minden illyricumi császárnak. A pannoniai születésű császárok — Decius, Probus, Maximianus, Valentinianus, sőt apja révén az utolsó nyugatrómai császár, Romulus is — mind a Szerémségből valók; a késő-római történetírás pedig néhány biztosan nem sirmiumi, bár

⁹ Herod. III. 10. 1. — A látogatásról Fitz J.: Acta Arch. 11 (1959) 237, ahol az időrend a P. Dura 54. col. II. 3.-ban rögzített *natalis imperii* dátumának megfelelően módosítandó.

¹⁰ Cass. Dio LXXVII. 15. 2.

¹¹ Fronto: princ. hist. 13.

¹² Herod. II. 9. 11.

¹³ Vö.: Cass. Dio LXXV. 2. 6.

¹⁴ Herod. VI. 7.

¹⁵ Herod. VII. 8., VIII. 6.

¹⁶ Herod. VII. 2. 9. — Jellemző Tertullianus tévedése, aki szerint Marcus Aurelius Sirmiumban halt meg: Apol. 25. 5.

¹⁷ G. Alföldy: Acta Arch. 16 (1964) 247. — J. J. Wilkes: Dalmatia. London 1969. 61.

részben illyricumi császárt, mint Aurelianust és Carust, önkéntelen félreírásból vagy a sirmiumi nimbusz kedvéért sirmiuminak tartott.¹⁸

Thrax sirmiumi tartózkodásának az vetett véget, hogy Itáliába kellett vonulnia az ellene szerveződött párt leverésére. Ezt az utat — Sirmiumból Itáliába — nem egy illyricumi utódjának meg kellett tennie a következő két évtizedben. Thrax sorsa voltaképp az összes illyricumi császár vagy császárjelölt problémáját példázza: a gótok vagy a gótok által mozgásba hozott más nép fenyegetése a császár jelenlétét és a birodalom erőinek mozgósítását követelte; ha ennek akadálya volt, Illyricum saját jelöltet állított, akire két feladat hárult: Illyricum sikeres védelme és az egyeduralkodó megszerzése. Az illyricumi császárnak ezért Itáliába kellett vonulnia, ahol számíthatott a Rómában szolgáló illyricumi katonák ezredeire; ha azonban egy új barbár betörés következett be Illyricum határain, akkor szembe kellett néznie Illyricum új jelöltjével. A Római Birodalom egyetlen más része sem élt vissza ennyire a császári hatalom Tacitus által megfogalmazott titkával, amely szerint „Rómán kívül is lehet császárt csinálni”.

Az illyricumiak uzurpációs taktikáját, tehát azt, hogy minden sikeres hadvezérből ellencsászár lett és annak az első adódó alkalommal Itáliába kellett vonulnia, nem magyarázza egyedül Itália közelsége. A galliai császárság egészen más taktikát alkalmazott, aminek alapját Hispánia és Gallia gazdagsága, önellátásra való képessége adta. Ezt már Tacitus idézett helye is kiemelte: a germániai sereg Gallia erőforrásaiba támaszkodik. A dunai hadseregnek ilyen helyi gazdagsági bázisa nem lévén, a központi hatalom birtoklásán keresztül kellett biztosítani a birodalom erőforrásaiból való részesedést. Csak ez a részesedés láthatta el a hadsereget és biztosíthatta a szövetségi stipendium rendszeres folyósítását.

Az ellencsászárok állításának *circulus vitiosus* voltaképpen Maximinus Thraxszal kezdődött, majd folytatódott akkor, amikor Philippus Arabs személyesen irányította a karp háborút, s eközben meggyőződött arról, hogy a veszélyben levő Illyricum haderejét külön főparancsnokság alatt kell egyesíteni. Az első főparancsnok, Pacatianus hamarosan felöltötte a bíbort, de a súlyos határmenti helyzet megakadályozta abban, hogy Itáliába vonuljon; hadi kudarcai pedig saját táborát is elfordították tőle. Ebben az is közrejátszott, hogy Pacatianus ellen Philippus a sirmiumi születésű Deciuszt küldte. Az illyricumiak bizalma Decius felé fordult; vezetése alatt vonultak Itáliába. Decius az illyricumi jelöltekre háruló két feladat közül a központi hatalom megszerzését teljesítette, a másikat, a gótok leverését, nem. Harctéri halála után az alsómoesia helytartót, Trebonianus Gallust bízták meg a központi hatalom megszerzésével, mihelyt azonban Aemilianus sikereket ért el a gótok ellen, őrá adták a bíbort — és Gallus ellen Itáliába vonultak vele. A győztes

¹⁸ SHA Aur. 3. 1. — Vö.: Eutrop. IX. 13. 1., SHA Car. 4. 3.

Aemilianus kudarcot vallott Valerianusszal szemben, s ezzel a körforgás egy időre megszűnt. Valerianus ugyanis feltehetően nem nevezett ki főparancsnokot Illyricumban, a gót nyomás pedig Dacia egy részének átadása következtében alábbhagyott. Amikor 256 táján az új gót feszültség elodázhatatlanná tette egy illyricumi főparancsnok kijelölését, a posztot Valerianus kiskorú unokája kapta meg; halála vagy meggyilkolása után Illyricum már hiába kísérletezett új császárjelöltekkel: Ingenus és Regalianus ellen Gallienus megtalálta a megfelelő eszközöket, s ez magával hozta az uzurpációs taktika feladását.

Az illyricumiak uzurpációs taktikája több okból vált időszerűtlenné. Először is Gallienus nem adott alkalmat illyricumi riválisainak arra, hogy Itáliába vonuljanak: egy idegen, britanniai és germániai csapatokból összeállított különítménnyel¹⁹ sakkban tartotta őket Sirmiumban, és új mozgó serege Illyricum jelöltjeivel Sirmium környékén vette fel a harcot. Nem tudjuk, hogy a katasztrofális barbár pusztítás Pannoniában, amelyet immár két tucat éremkincs jelez,²⁰ az illyricumi sereg megbénításának a következménye, vagy pedig ez az invázió is hozzájárult az uzurpációs taktika kudarcához. Másodszor pedig Gallienus Dacia további részeinek kiűrtésével és a daciai haderő kivonásával teret engedett a gót expanzió számára, aminek eredményeképp a 260-as években a Kárpát-medencében a régebbi és újabb barbár népek között tört ki ellenségeskedés. Illyricumban ilyen módon átmeneti nyugalom következett be, amely hozzájárult ahhoz, hogy az új illyricumi taktika feltételei megérjenek.

Gallienus mozgó központi seregében kezdettől fogva képviselve voltak az illyricumi legiók is; ezek a kiemelt illyricianusok ismerték fel azt, hogy a központi hatalom megragadásának egyetlen biztos útja nem a tartományokban állomásozó csapatokon, hanem a központi lovas seregen át vezet.

Az új taktika első képviselője maga Aureolus, a mozgó sereg első parancsnoka volt, aki, miután a régi taktika utolsó képviselőivel, Ingenusszal és Regalianusszal leszámolt, Gallienus oldalán volt az egységpolitika építője. A Balkánt délről előznlő gótok hozták meg számára az alkalmat, hogy a trónra igényt támasszon. A régi uzurpációs taktika módszere szerint az illyricumi hadszíntéren, helyben kikiáltott Claudiusszal szemben azonban nem volt sikere. A következő másfél évtized a régi és az új illyricumi taktika összeütközésének jegyében zajlott úgy, hogy a stratégiájában azonos két taktika végül is elérte célját: a Birodalom egységének helyreállítását. Az első nagy illyricumi császár, Claudius későbbi nimbuszát annak köszönhetette, hogy korán bekövetkezett természetes halála, amely egyedülálló volt a sorozatos császár-gyilkosságok évszázadában, egyrészt megkímélte őt az esetleges kudarcoktól, másrészt nem tette lehetővé számára, hogy saját irányvonalat alakítson ki. Így

¹⁹ CIL III 3228, cf. p. 2382¹⁸².

²⁰ B. Sey K.: Arch. Ért. 98 (1971) 190.

válhatott a Constantinus-dinasztia fiktív ősevő, háttérbe szorítva a nála eredményesebb, valóban egységteremtő Aurelianust, aki dardán származása révén éppily joggal válhatott volna Constantinus ősevő. Aurelianus és Probus az illyricumi egységpolitika jegyében jártak el, meggyilkolásuk háttérében azonban a régi gárdát gyaníthatjuk, amely elégedetlen volt olyan új megoldásokkal, mint Dacia Gallienustól kezdeményezett kiürítésének befejezése, vagy az önellátás biztosítására való törekvés Illyricumban.

Az új taktika diadala egyben az illyricumi stratégiát is fölöslegessé tette. A tetrarchiát életrehívó dalmát Diocletianus bizonyára tudatosan járt el akkor, amikor a másik három centrális illyricumi provincia egy-egy szülöttét vette maga mellé társuralkodónak: első helyen a sirmiumi Maximianust, majd a daciai Galerius és a moesiai Constantius, de ez a demonstratív lépés volt az utolsó nagy gesztus, amelyet a központi kormányzat Illyricum felé tett. Az illyricumi stratégia győzelme azt jelentette, hogy az egységpolitika érdekében Illyricum partikuláris szempontjai már nem voltak úgy mérvadók, mint az első Severusok számára. Illyricum utolsó császári képviselői, Galerius és Licinius már egy vereségre ítélt irányvonalat szolgáltak. Jellemző apróság, hogy a tetrarchia válságának orvoslására összehívott császártalálkozót 308-ban Pannoniában tartották meg ugyan, de nem Sirmiumban, hanem az akkor már jelentéktelen Carnuntumban. Constantinus csak addig hirdette Sirmiummal mint leendő székvárosával kapcsolatos terveit,²¹ míg Liciniusszal, akinek sok párthíve volt Pannoniában, le nem számolt. Konstantinápoly megalapítása már annak a folyamatnak kezdetét jelzi, amelynek eredményeképpen Sirmium a kettéváló Birodalom két részének peremére szorult.

Ha az illyricianusok politikai szereplésének egy évszázadát röviden, a túlzó tömörítés veszélyének tudatában korszakolni akarjuk, akkor a mondottak alapján a következő három korszakot különíthetjük el:

— a Severus-kor, mint a központi hatalom és az általa eszközül használt Illyricum érdekközösségének, egyben Illyricum öntudatra ébredésének és megszerveződésének időszaka;

— a Thraxtól Claudiusig terjedő időszak, mint a lokális uzurpációk taktikájával kísérletező, külpolitikai okokból a központi hatalomra törő Illyricum időszaka;

— a Claudiusától a tetrarchiáig terjedő időszak, mint a központi sereg alapított, sikeres egységtörekvések időszaka.

A stratégia a háromféle taktika időszakában azonos volt: a nemcsak területéhez viszonyítva, hanem abszolúte is a legnagyobb sereggel rendelkező, de azt eltartani nem tudó, Itáliához a legközelebb eső, ugyanakkor a leginkább veszélyeztetett, leghosszabb határt hirtokló birodalomrésznek létérdeke volt

²¹ A. Alföldi: Die Vorherrschaft der Pannonier im Römerreiche und die Reaktion des Hellenentums unter Gallienus. 25 Jahre Röm.-Germ. Kommission. Berlin 1930, 13.

a központi hatalomban való részvétel, amely külső biztonságát és ellátását egyedül szavatolhatta. A Birodalom más részein ezeknek a problémáknak csak egyike vagy másika jelentkezett, és korántsem olyan élesen, mint a Duna-vidéken. A III. sz. folyamán ideig-óráig önállósuló provinciacsoportok Illyricum kivételével vagy önellátóak voltak, vagy hadseregük volt kisebb és védelmi szempontból is másodrendű. A központi hatalom megragadásának folytonos kockázatát nem kellett vállalniok, sőt, taktikájuk igen gyakran épp az illyricumi taktika ellentéte, az átmeneti elkülönülés, a központi hatalomtól való békés elhatárolódás volt.

Az úgynevezett „pannon vezérszerep” ilyen értelmezése véleményünk szerint mélyebben rejtlő, igazibb okokat tár fel, mint a dunai tartományok paraszti emberanyagának hadászati értékére vagy az osztályok felett álló hadsereg szociális érdektelenségére rámutató újabb magyarázatok, nem beszélve azokról a régebbi, nagyon is korhoz kötött magyarázatokról, amelyek (a néha a szlávok elődeinek tekintett) illirek őszerejét, vagy a Nyugat védőbástyájaként a birodalommentő áldozat szerepére újra meg újra vállalkozni kényszerülő Kárpát-medence földrajzi helyzetét, vagy a parasztságot képviselő hadsereg polgár- és városellenes osztályharcát tekintették a döntő mozzanatoknak. Ezeknek az elméleteknek csupán egy tarthatatlan elemére szükséges még ma is rámutatni, mert különböző hangsúllyal az újabb irodalomban is visszatér: ez az illir etnikum centrális szerepe. Illyricum lakosságának csak elenyésző részét alkották az illirek, akik még a modern nyelvtudomány által kikövetkeztetett tágabb értelmükben is csak az illyricumi provincia-csoport két provinciájának egy-egy részét lakták. Illyricum nem a Duna-vidék vélt illir többsége miatt vált a dunai provinciák gyűjtőnévévé, hanem, mint ezt már Appianos hangsúlyozta,²² más gyűjtőnév hiányában az illyricumi vámszervezet elnevezése ment át arra a területre, amelyre e vámszervezet hatásköre kiterjedt. A vámszervezet pedig, mint tudjuk, onnan kapta nevét, hogy megszervezése idején a Duna-vidéken még csak két terület volt római fennhatóság alatt: a később Pannonia, illetve Dalmácia néven kettévált Illyricum tartomány és a thrák királyság, amelynem vámszervezete ripa Thraciae néven később is külön vámhatóságot alkotott. — Illyricum lakóit és császárait egyetlen római szerző vagy forrás sem nevezte illirnek. Az illyricianus gyűjtőnévnek pedig már csak azért sem lehetett etnikai tartalma, mert a Duna-vidék III. sz.-i hadserege és polgársága nemcsak bennszülöttekből, hanem a Birodalom csaknem minden részéből toborzódott vegyes, betelepült elemekből állt. Ha egyes birodalomrészek eltérő érdekeiről beszélünk, akkor azt sem szabad elfelejtelnünk, hogy a merőben más taktikájú galliai—germániai provinciacsoport régebben idetelepült kelta és germán, vagy a keleti tartományok újabban idetelepült szír lakói Illyricum, nem pedig hazájuk érdekeinek képviselőivé

²² Appian. Illyr. 6. — Vö.: Cass. Dio (Zonaras 8. 19), Herod. I. 9., II. 8—11., 13—15 stb.

váltak. Nyilvánvalóan azért, mert létük az új hazában az új haza sorsának függvénye volt.

Illyricum sorsát, mint mondtuk, gazdasági függése határozta meg. Ezzel kell kezdenünk a katonacsászárok Pannoniájának jellemzését.

Azt, hogy nem minden provincia volt önellátó, sőt jövedelmező a birodalmi államháztartás számára, már Augustus korában felismerték, és tudatában voltak vele a későbbi századokban is.²³ Az erdős Pannonia számontartott kiviteli cikkei vagy nem jelentős, inkább más vidékekre jellemző áruk, mint a salianca gyógyfű, vagy a helyi lakosság gazdálkodását csak részben érintő, államilag, feltehetően a katonaság segítségével beszerzett áruk, mint a római városi amfiteátrumokban járulékosan színre hajtott vadállatok, a medve és a vadmacska. Ipari terméket Pannonia eddigi ismereteink szerint csak a Duna folyása szerint alatta fekvő dunai tartományokba exportált, Pacatus műhelye azonban jellemző módon épp a severusi felvirágzás idején már nem termelt, a sisciai műhely neve alatt összefoglalt, feltehetőleg több dél-pannoniai manufaktúra pedig a jelek szerint szintén a II. sz.-ban dolgozott. Nem mellékes körülmény természetesen az sem, hogy ezeknek az ipari vállalkozásoknak a hatósugara sem lépte át Illyricum határát.²⁴ Ilyen körülmények között megvan az igazság magja Cassius Dio tagadhatatlanul tendenciózus leírásában, amely szerint a pannonok szegényes táplálékkal érik be, boruk pedig silány.²⁵ A pannoniai bor silányságát vagy a helyi bortermelés korlátozottságát azért is valószínűnek kell tartanunk, mert a III. sz.-ban Héródianos szerint még mindig Aquileia környéke volt Illyricum szőlőskertje,²⁶ és a későbbi szőlőtelepítések ellenére még a IV. sz. vége felé is itáliai borimportról értesülünk.²⁷

Természetesen nem Pannonia volt az egyetlen gazdaságilag passzív tartomány. A provinciális archaeológia már igen sok helyen eljutott annak konstatálásáig, hogy bizonyos területek nem minden időben részesültek a birodalmi méretű kereskedelem árucikkeiből és a római életforma technikai körülményeiből. Britannia egyes részei, Dalmácia belseje, Felső-Moesia nagyobbik, déli része, Achaia egyes vidékei, Mauretánia, néhány hispániai conventus vagy Aquitania hosszú ideig csak saját termékeire volt utalva, és Pannonián belül is megvan az ellenpróba lehetősége néhány olyan, elmaradottnak minősülő területen, ahol az importcikkek, sőt még a pénz forgalma is csak bizonyos rövidebb időszakokra korlátozódik annak ellenére, hogy közlekedés-földrajzi hátrányban maga a vidék nem volt. Az észak-itáliai vagy az Észak-

²³ Mócsy A.: *Antik Tanulm.* 9 (1962) 191.

²⁴ Pannonia exportjáról, a gazdasági viszonyokról stb. a gazdag irodalmat lásd PWRE Suppl. IX (1962) 687 és az ott adott kép három kiegészítését: Mócsy A.: *Eirene* 4 (1965) 144; *Acta Arch.* 21 (1969) 358; 25 (1973) 387.

²⁵ Cass. Dio XLIX. 36.

²⁶ Herod. VIII. 2.

²⁷ Ambros. epist. XVIII. 21.

Itália által közvetített dél-galliai áru szárazföldi útja Nyugat-Pannoniába kétszer vagy háromszor olyan hosszú volt, mint amennyit a rajnai és felső-dunai árunak kellett ugyanoda szárazföldön megtennie. Ennek ellenére a korábbi itáliai és dél-galliai áru jóval nagyobb arányban jutott el oda, mint a későbbi rajnai és felső-dunai. A Poetovio és Savaria közötti területen minden síremlék egyetlen rövid időszakból, épp a korai árucikkek bekerülésének korából való.²⁸ Egy kisebb területegységen azonban még római pénzt vagy import-árut sem tudott kimutatni egy beható újabb topográfiai kutatás.²⁹ Egy elmaradt vagy gazdaságilag passzívvá vált vidék fellendítését öncélúan nem szorgalmazták; a romanizáció túlmagyarázásából eredő modernizáló félreértés csupán, amikor újabban a római gazdaságpolitikát a jelenkori gazdasági tervekhez vagy segélyprogramokhoz hasonlítják. Ha Pannonia egyes részei exportra való termelés nélkül jelentős importra és városias életformára voltak képesek, akkor az árubehozatal és a római fogalmak szerinti luxus fedezetét csakis kívülről szerezhették be, mégpedig úgy, hogy ez a külső erőforrás nem a helyi termelés fellendítésére, hanem egyes társadalmi rétegek, elsősorban természetesen a katonaság ellátására, sőt növekvő igényeinek kielégítésére törekedett.

Nem szükséges bizonyítani, hogy a severusi prosperitás zónái épp azok a területek voltak, ahol a katonaság állomásozott és ahol utánpótlását nagyrészt sorozták. Az is köztudott, hogy épp ezekre a vidékekre a kis- és középbirtokok szívós fennmaradása jellemző, míg az agrártermékekben inkább produktívnek tekinthető nagybirtokok Pannonia belsejében terültek el, ahol az import csökkenésével, sőt megszűnésével is számolni lehet a nagy virágzás idején.

Természetesen nemcsak arról volt szó, hogy Pannonia aránytalanul nagyszámú katonasága a zsold, a donativumok és a missio honesta pénzüsszegeivel fenn tudta tartani a jólétet. Ezek az összegek a II. században is eljutottak az akkor sem kisebb hadsereghez, de akkor még csak kisebb luxust és a városi külsőségek szerényebb formáját tették lehetővé. Fel kell tételeznünk, hogy a Severusok ennél többet juttattak hatalmi okokból előnyben részesített tartományuknak. Mielőtt erre a többletre rátérnénk, még egy idevágó körülményre kell felhívni a figyelmet. Nemrég figyelt fel arra a hazai és a csehszlovák kutatás, hogy a barbaricum importjában a Severus-kor fellendülést hozott.³⁰ Mivel nincsen tudomásunk arról, hogy a barbaricum exportképessége Marcus Aurelius után növekedett volna, ellenben tudjuk, hogy Marcus szabályozta a külkereskedelem formáit,³¹ és valószínű, hogy a dunai béke fenntartása nem kis pénzébe került az államkasszának, a barbaricumra irányuló exportot

²⁸ RIU 2. Lieferung. Budapest 1974. s. a.

²⁹ Müller R.: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén. Zalaegerszeg 1971.

³⁰ Az irodalmat lásd: Acta Arch. 25 (1973) 391.

³¹ Cass. Dio LXXI. 15. 1.

olyan kereskedelmi kapcsolatnak kell tartanunk, amelyet a barbároknak szerződészerűen folyósított összegek tettek lehetővé. Ebből a határmenti kereskedelemről Pannonia Duna-menti piaci számára bizonyára nyereség adódott, de ez a nyereség közvetve az államkasszát terhelte.

Térjünk mármost rá arra a többletre, amit a Severusok a hadseregellátás előírászerű összegén kívül Pannoniának juttattak.

A Severusok első bizonyítható pannoniai intézkedése a két tartományi székhely, Carnuntum és Aquincum colonia rangra való emelése volt. Nem hihetjük, hogy ez a kitüntetés merőben formális, egyéb áldozatokkal nem járó címadományozás lett volna. A más tartományokhoz képest példátlanul nagyszámú ilyen rangemelés jellemző módon két városi kategóriát érintett: a legiótáborok melletti városokat, mint Brigetio (Moesiában Singidunum és Viminacium) és a Szerémség városait, amelyek a III. sz.-ban kivétel nélkül coloniák lettek. Egy régebbi colonia, Siscia elnyerte a Septimia jelzést,³² Savariában pedig egy Septimius Severus nevet viselő alapítvány könyvelőjét ismerjük.³³ A belső-pannoniai városoknak juttatott kedvezmények a birtokkoncentrációi következtében ellanyhuló városi élet fellendítését szolgálhatták, de épp ezért valószínű, hogy a katonai vidékek városait legalábbis hasonló kedvezményekben részesítették.

A limesmenti városokban egy további fontos intézkedésről tudunk, amelynek katonapolitikai indítéka nyilvánvaló. Az összes legiótábor canabae-ját beolvasztották a szomszédos municipiumba illetve coloniába, vagy pedig a municipium rangjára való emelés kiterjedt a canabae-ra is. A canabae-k sajátos félmunicipális önkormányzatát, közjogi különállását a II. sz.-ban az erre szükségessé, hogy csak a bennük letelepedett, mondhatni oda kötött katonacsaládok útján lehetett a legiók újoncutánpótlását biztosítani, egy gyakorlatilag öröklődő, hivatásos katonaréteg fenntartásával. E rétegnek személyi jogi helyzete viszont teljesen tisztázatlan volt, aminek következtében jogi hátrányban voltak a helyi őslakosságból sorozott és többnyire csak a sorozáskor római polgárrá emelt katonákkal szemben. Ezt orvosolta Septimius Severus egyik első intézkedésével, amelynek a források csupán egyetlen momentumát emelik ki: a házassági engedélyt. Nem véletlen az sem, hogy a canabae-k közjogi státusának ilyenfajta rendezése csak Illyricumban mutatható ki, ott ellenben minden legiótábor mellett Regensburgtól Troesmisig.³⁴

A városi élet közjogi kereteinek kiterjesztése beleillik ugyan a római császárnak mint philoktistésnek ideálportréjába, aki, mint ezt Cicerótól Constantinusig sokan egybehangzóan megfogalmazták, „új városokat alapít és a régieket felvirágoztatja”,³⁵ a Severusok is eszerint jártak el, amikor Pan-

³² CIL III 3973., 3976., 4193., 10836.

³³ RIU 87.

³⁴ Mócsy A.: Acta Antiqua 20 (1974) 133 skk.

³⁵ Mócsy A.: Acta Antiqua 10 (1962) 367.

nonia municipális közösségeinek számát húsznál is többre emelték. E merőben közjogi természetű, formális lépések azonban a katonai zónában találtakoztak a városi lakosság fokozódó közéleti aktivitásával. A magánjellegű építkezésekhez Pannoniában addig nem látott méretű közcélú magánépítkezések járultak, mint ezt az építési feliratok összeállítása bizonyította.³⁶ Ezen túlmenően a magánszemélyek nyilvános, közéleti jellegű megnyilatkozásai is példátlanul gyakorivá válnak; más tartományokhoz képest óriási számban állítottak magánszemélyek a tartalmasnak éppen nem mondható hivatalos istenségeknek oltárokát; e votumokba igen gyakran befoglalták a császár személyét is.

Ebből a közéleti aktivitásból nagy részt vállaltak azok a bevándorlók, akiket a bátran konjunktúrának nevezhető severusi fellendülés csalogatott ide. Ezek a jövevények minden külsőségben alkalmazkodtak a pannoni kultúrához; nyelvükben, az istenvilágban és a kultuszok formájában nem hazájuk szokásaihoz, hanem a pannoniához idomultak. Érdekeik egyeztek az új illyricumi haza érdekeivel már csak azért is, mert épp a fellendülés vonzotta őket ide, itteni jólétüket e fellendülésnek köszönhatték. A keletiek, főleg a szírek intézményes, mintegy gazdasági segélyprogram részeként való idetelepítése ellen szól az, hogy nem oda települtek, ahol a városi élet felvirágoztatására szükség lett volna, hanem az amúgy is virágzásnak indult határmenti centrumokba. A belső-pannoniai kisvárosokban nincsen nyomuk.³⁷

Ezek a túlnyomórészt szírekből álló bevándorlók az illyricumi fellendülés részesei lettek, és nem különböztek alapvető érdekeik a helyi érdekektől. Az illyricumi fellendülés élvezőinek, majd pedig az illyricianus irányvonal képviselőinek társadalmi meghatározása a mondottakból egyértelműen következik. Már láttuk, hogy etnikai alapon nem különíthetők el. Tévútra vezetne az is, ha az illyricumi katonaságot a parasztsággal azonosítva valamilyen osztályharcos jellemvonást tulajdonítanánk nekik. A hadseregnek csak egyik, legiónként változó arányú részét alkották a környék paraszti lakosságából sorozott katonák. Mellettük a canabae-k hivatásos katonasága volt a másik alkotóelem. Az egyiket a paraszti kisbirtokok fenntartása, a külső erőforrásokból való részesedés, a másikat a katonáskodás öröklődő mestersége kötötte a hadsereghez. Azonban a limesmenti társadalom civil elemeit is minden érdeke a hadsereghez kötötte; az biztosította jólétét, aminek folytán nem volt lényegbevágó feszültség a városi arisztokrácia és a hadsereg között. Olyannyira nem volt, hogy a városi arisztokrácia egy része a veteránokból került ki, és a decuriók fiai sem találták méltatlan dolognak a katonai szolgálatot.

További kutatási feladat annak megállapítása, hogy a tisztikar kiválasztásában milyen szociális megfontolásokat követtek. A Duna-vidéken úgy

³⁶ Gabler D.: Arch. Ért. 93 (1966) 20.

³⁷ A keletiek bevándorlásáról különösen: Balla L.: Acta Arch. 15. (1963) 225 és Die Römischen Steindenkmäler von Savaria. Budapest 1971, 31, egy város lakosságának áttekintésével. — Pannonia III. sz.-i lakosságáról összefoglalóan: Barkóczi L.: Acta Arch. 16 (1964) 257.

látszik, hogy az egyénenkénti felemelkedésnek épp a Severusok korában nem volt formai akadály, s e felemelkedésben nem volt különbség a határmenti és a belső-pannoniai városok szülöttei között sem; a belső-pannoniai városok gazdagabb közép- és nagybirtokos rétege számos lovagi és néhány szenátori pályát befutott embert adott, akik az illyricumi politika magasrangú képviselőinek számát szaporították.

Szociális harmóniáról természetesen a katonacászárok Pannoniájában sem beszélhetünk. Bizonyára jelentős feszültséggócok keletkeztek a nagyobb és kisebb birtokosok, vagy a konjunktúrából jobban vagy kevésbé részesedők között, utóbbiak közé sorolva a nagyobb birtokokon dolgozó, nehezen definiálható joghelyzetű mezőgazdasági munkásokat. Ezeket az ellentéteket a biztonsági szolgálat, a beneficiarius-állomások elterjedése bizonyítja, amelyek csak Belső-Pannoniában mutathatók ki azzal a szabályszerűséggel, hogy a kis- és középbirtokok zónájában hiányoznak, míg a nagybirtokok zónájában szinte egyenletesen oszlanak meg.³⁸ A szociális ellentétek a konjunktúra felfelé ívelő szakaszában, majd pedig az uzurpációk és barbár támadások közös bajai idején háttérbe szorulhattak, de annál elemibb erővel törtek fel akkor, amikor az általános gazdasági válság idején a közkatonai rétegnek és a városi polgárságnak már nem tudták a külső gazdasági erőforrásokat biztosítani, a központi hatalomba bekerült illyricianusok pedig szükségképp a válságokon könnyebben átvergődő pannoniai nagybirtokosok társaivá váltak.

Ezeket a nagybirtokokat a III. sz. végén épp a Szerémségben mutatjuk ki;³⁹ nem sokkal később pedig megindul a nagy villák építése abban a határzónában is, amelyben a severusi konjunktúra idejében még a külső erőforrásokra támaszkodó és ezért életképes kis- és középbirtok volt az uralkodó tulajdonforma. A nagybirtokok általánossá válását újabb tanulmányokban több tényezőre vezetik vissza⁴⁰: a kis- és középbirtokok tönkremenésére, aminek következtében természetesen az illyricianus politika tömegbázisa is szűkült, a politikai viszályok következtében elbukott vezető illyricianusok birtokainak konfiskációjára, végül pedig a Probus alatt kezdődő és a tetrarchia alatt nagy arányokban folytatódó mocsárlecsapolásokra és erdőirtásokra, amelyek mint császári munkálatok a császári birtokok számát és nagyságát növelték. Nem valószínűtlen feltevés, hogy a barbár telepítések e császári latifundiumok számára biztosítottak munkaerőt. Mai ismereteink mellett még korai volna a nagybirtokokat létrehozó tényezők fontossági sorrendjét mérlegelni.

Pannonia rómaiságának későbbi sorsa szempontjából a legfontosabb körülmény valószínűleg az, hogy a nagybirtokok többsége minden jel szerint császári tulajdonba ment át. A vezető illyricianusok, különösen pedig a pan-

³⁸ Mócsy A.: *A Pannonia and Upper Moesia*. London 1974, s. a.

³⁹ Decius birtoka Budalia környékén, vagy Maximianus szülőfaluja, ahol palotát épített: *Epit.* 40. 10.

⁴⁰ Pl.: *Harmatta J.*: *Antik Tanulm.* 18 (1971) 264; 19 (1972) 52.

noniai születésű császárok birtokai forrásainkból egyértelműen kimutathatóan császári birtokok lettek, az utolsó nagy konfiskációs periódust pedig Constantinus uralkodásának elejére datálhatjuk, amikor a Sirmiumban székelő első keresztény császár leszámolt a Licinius-hoz húzó pogány illyricianusokkal. A leszámolás méreteit és következetességét mi sem mutatja jobban, mint a sorozatban készült decennáliás Licinius-tálok földberejtése;⁴¹ az ellenfelének területén propagandát kifejtő Licinius ajándékai egy Sirmium körül meghúzható körben épp azért kerülnek elő nagyobb számban, mert a megajándékozottak az üldözések elől elrejtett tálakat már nem tudták újra elővenni vagy beolvasztani. Damnatio sújtotta azt az Aurelius Constantiust is, aki a tetrarchia korának egyik nagy pannoniai szőlőtelepítését hajtotta végre birtokán.⁴²

A nagybirtokok teremtették meg a gabonaexport lehetőségét, amelyet először 350 táján tudunk bizonyítani. Ez a forrásunk nemcsak arról tudósít, hogy az export kelet felé irányult, hanem arról is, hogy Pannonia minden tekintetben gazdag ország.⁴³ Ezt a kizárólag a késői forrásokban⁴⁴ hangoztatott gazdagságot tartományunk olyan áron kapta, amely politikai súlyának elvesztésével, végül pedig romanizmusának gyors elhalásával járt.

Mint láttuk, a birodalom irányításából egyre határozottabb módon, egyre sikeresebb taktikával részt kérő illyricianusokra hazájukban is a közéleti aktivitás volt jellemző. Ezt a gazdag epigráfiai forrásanyag tartományonként erősen változó belső tagolódása eléggé bizonyítja. Ezzel szorosan összefüggő jelenség az, hogy a pannoniai feliratokon megfogható bennszülöttek a Severus-korban szinte átmenet nélkül feladják a II. sz.-ban feltűnő tudatossággal őrzött nem-latin (kelta és illir-pannon) személynévadásukat. Ez a változás olyan mértékű volt, hogy tápot adhatott a markomann háborúk okozta népeségcsere gondolatának is. Egyes családokban azonban bizonyítani lehet azt, hogy míg az idősebb nemzedék még kelta nevet viselt, addig a fiatalabbak már azt a színtelen latin névadást veszik fel, amely épp jellegtelenségével üt el Afrika, Gallia vagy Germánia sajátos és a III. sz.-ban is általánosan dívó névadásától. Tulajdonképp azt várhatnánk, hogy az öntudatára ébredt Illyricum helyi vonásainak hangsúlyozásával, a II. sz.-ban már kialakult helyi ötvözetű romanizmusának fenntartásával és továbbépítésével alakítja ki sajátos kultúráját. Ehelyett azonban minden téren a helyi vonások feladását állapíthatjuk meg egy színtelen, általános római máz javára. A II. sz.-i sírköveken lépten-nyomon ábrázolt női népviselet ékszertartozékaival együtt eltűnik a Severus-korban mind a sírkövek portréábrázolásain, mind a leletanyagban. Ezzel együtt pedig feladják azokat a speciális bennszülött temet-

⁴¹ Kádár Z.: *Folia Arch.* 12 (1960) 132; újabb lelet: *Arheologija* (Szófia) 3 (1961) 1. 47.

⁴² CIL III 10275.

⁴³ *Expos. tot. mundi* 57.

⁴⁴ *Solin.* 21. 2. — *Avienus: descr.* 456—457. — *Isidorus: orig.* XIV. 4. 16.

kezési szokásokat is, amelyek a II. sz.-i Pannonia kultúráját jellemzően színezték: a tumulustemetkezést és a költséges kocsitemetkezést. E szokásokkal aligha gazdasági okokból szakítottak épp a nagy fellendülés korában.

A Pannoniában tisztelt istenvilág hasonlóképpen színtelenségével tűnik ki. A tőlünk nyugatra eső tartományok pantheonjára a helyi istennevek, a helyi istenjelzők és a sajátos helyi ikonográfia sokrétősége jellemző. A pannoni istenvilágban, még a közemberek votumain is, a hivatalos kultuszok dominálnak, a tipikusan pannoni Silvanus nem hivatalos jellegű kultusza pedig semmiben sem tér el az itáliai Silvanusétól, míg a galliai vagy néhány más lokális Silvanus épp eredetiségével tűnik ki. Talán nem tévedünk, ha az illyricumi császárok — Decius, Aurelianus, Galerius és Licinius — keresztényellenességét végül is e konzervatív, ortodox módon római vallásosság logikus folyományának, egy következetes egységpolitika vallási vetületének tartjuk.

A nagyobb síremlékek domborművein a II. sz.-ban megjelentek azok az életképszerű ábrázolások, amelyek a galliai—germániai síremlékplasztikának jellegzetességét adták. Ez a témaválasztás a Severus-korban átadta a helyét a klasszikus mitológiának; a témaváltás nyilvánvalóan a tárgyalt összefüggésbe tartozik. Kérdés azonban, hogy a rendkívül sokféle mitológiai témát valóban értették-e. Az iskolázottságot Pannoniában épp a III. sz. első felének sírkövein hangsúlyozzák,⁴⁵ míg azonban a Birodalom minden valamirevaló iskolájában görögül is tanítottak, a tipikus pannoni vonása épp az volt, hogy nem tud görögül; mint a *Historia Augusta* félreérthetetlen humorral előadja, az Aurelianusnak látomásban megjelenő tyanoi Apollonios kénytelen a császárhoz latinul szólni, hogy az megértse.⁴⁶ Az illyricianusok történelmi szerepét tárgyilagosan és pregnánsan összefoglaló Aurelius Victor azt írja, hogy „bár a műveltségben nem tűntek ki, a Birodalom számára a körülményekhez képest a legjobban voltak”.⁴⁷ A későantik bürokrácia egyik pannoni székvárosában a IV. sz. első felében Ammianus szerint csak „mérésékelt tanulmányokra” nyílt lehetőség,⁴⁸ és egy Itáliába szakadt pannoni magát a sírkövén homo barbarusnak mondja.⁴⁹

A katonacsászárok korának Pannoniája olyan kultúrát alakított ki magának, amely az illyricianus egység politikának a leginkább megfelelt. Azt a helyi vonásokat magába olvasztó, a gallorómaihoz, afrikaihoz és más provinciális római kultúrához hasonló kultúrát, amely a II. sz.-ban Pannoniában is kialakulóban volt, a tartomány felső rétege a politikai aktivitás idején feladta, és az egységpolitika ideológiájául — érthető módon — egy elvontabb

⁴⁵ CIL III 13354., 15166. — Arch. Ért. 45 (1931) 266. — Komárom megyei Múzeumok Közleményei I (1968) 81.

⁴⁶ SHA Aur. 24. 3.

⁴⁷ Aur. Victor: Caes. 39. 26.

⁴⁸ Anm. Marc. XXVIII. I. 5.

⁴⁹ A. Alföldi: A Conflict of Ideas. Oxford 1952, 103.

és színtelenebb általános római kultúrát választott. Olyan kultúrát, amelyet az újplatonikus tanok, a keleti misztériumok, a panteisztikus spekulációk és a kereszténység előretörése korában étellel és tartalommal megtölteni már nem lehetett. Korszerű mondanivalója csak azok számára volt, akik képletesen szólva a kor kultúrájának csak első osztályait járták ki, és csak addig, míg e túlhangsúlyozott látszat-rómaiságot ideológiai fegyverként használó egységpolitika éppen sikere folytán aktualitását nem veszítette.⁵⁰

⁵⁰ A fentiekben csak néhány fontosabb forrásra, illetve összeállításra hivatkoztunk. A rendkívül terjedelmes bibliográfia a PWRE „Pannonia” címszavában és az ahhoz csatlakozó három beszámoló összefoglalásában található: *Mócsy A.*: *Eirene* 4 (1965) 133; *Acta Arch.* 21 (1969) 340; 25 (1973) 375. — Az elmondottak bővebb kifejtését részletezőbb hivatkozásokkal lásd megjelenés előtt álló tanulmányomban, az „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” II. részében (Berlin 1974).